
НАУКОВІ ДИСКУСІЇ

УДК 338.26

В. П. ОНИЩЕНКО,
*професор, доктор економічних наук,
професор кафедри міжнародних економічних відносин
Київського національного торговельно-економічного університету*

СОЦІАЛЬНІ ПЕРЕДУМОВИ ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ УКРАЇНИ *

Показано, що культура та інституції розвиваються комплементарно і визначають параметри відтворення соціального капіталу країни та її економіки. Дано оцінку соціальних передумов економічного розвитку України. Розглянуто поняття “довіра”, “проблема безбілетника”, “тіньова економіка” та “суспільна риторика” у контексті соціального капіталу.

Ключові слова: дивергенція економічного розвитку, культура, інституції, соціальний капітал, довіра, “проблема безбілетника”, суспільна риторика.

V. P. ONYSHCHENKO,
*Professor, Doctor of Econ. Sci.,
Professor of the Department of International Economic Relations,
Kyiv National University of Trade and Economics*

SOCIAL PRECONDITIONS FOR ECONOMIC DEVELOPMENT OF UKRAINE

It is shown that culture and institutions develop complementarily and determine parameters for reproduction of country's social capital and its economy. Social preconditions for Ukraine's economic development have been assessed. Concepts of “trust”, “free rider problem”, “shadow economy” and “social rhetoric” in the context of social capital have been considered.

Keywords: divergence of economic development, culture, institutions, social capital, trust, “free rider problem”, public rhetoric.

Державу робить слабкою нестача
не грошей, а людей і талантів.
Вольтер

Проблема, до обговорення якої В.М. Геєць запрошує широкий загал економістів України, як на мій погляд, є однією з найактуальніших, оскільки “...сьогодні розвиток у тріаді “суспільство – держава – економіка” залежить від соціального капіталу, від того, чи буде він здатен вивести на шлях зростання і країну, і її економіку” [1, с. 4]. Але виникають запитання: чому ж в Україні за чверть століття він так і не сформувався на належному рівні, щоб торувати “шлях зростання”?

© **Онищенко Володимир Пилипович (Onyshchenko Volodymyr Pylypovych), 2017;** e-mail: ov2016@ukr.net.

* Стаття публікується в рамках дискусії, започаткованої в № 8, 2016 р.

чому ми погрузли у бідності, яка робить нас убогими матеріально й духовно? чому він не може надихнути націю до “великої втечі” з її полону? [2].

Про проблеми подолання економічної стагнації та бідності в Україні вітчизняні фахівці пишуть давно і багато: маємо ґрунтовний аналіз проблем, теоретично знаємо, як їх розв’язати і що робити, але не можемо або не наважуємося зробити стартовий ривок для втечі з минулого. Україна — єдина держава в Європі, яка на сьогодні, за офіційною статистикою, має 49% свого ВВП 1988 р. (Грузія — відповідно, 75%, Росія — 115%, Угорщина — 130%, Польща — 240%), тобто її економіка значно деградувала. Країну банально розграбували при мовчаності її народу, тому можна стверджувати, що він став співучасником цього ганебного процесу. Так звана національна “еліта”, плоть від плоті народу, при його потуранні зайняла ключові позиції в політиці та економіці, створила просякнуті корупцією інституції та долучилася до систематичного грабунку країни. А народ, який не звик відповідати за свій політичний вибір (оскільки його й не було), якого привчили до бездіяльності та тотальної безвідповідальності, наївно вірив її обіцянкам, а отже — був байдужим до них і до своєї долі. Це наслідки імперського та радянського етатизму, світу рабства та безвідповідальності, і чим скоріше ми звільнимся від їх лещат, тим краще заживемо.

Проблема економічного розвитку України має комплексний характер, а тому потребує досліджень не тільки економічного напрямку, але й соціологічного, культурологічного, політологічного, правового та ін. Інакше кажучи, необхідно розглянути окреслену проблему як цілісність, з різних сторін і визначити, чому ми не рухаємося до кращого життя і що нам заважає на цьому шляху.

Мета статті — показати фундаментальне значення для економічного розвитку України цивілізаційних настанов її населення, його культури та соціального капіталу.

Те, що Україна є бідною державою, — факт. Вона опинилась у “пастці бідності”, тобто механізмі, який самопосилюється і відтворює умови, що унеможливають прогресивний розвиток; країна занурюється у стагнацію при низькому рівні доходів; бідність породжує бідність (“ефект Матфея”). Культура бідності — культура виживання та пасивності; горизонт життя — сьогоднішній день. Бідна людина не здатна вписуватись у сучасну економіку та в сучасні інтернаціональні форми співпраці, у неї обмежені ресурси для навчання, вона зациклена на задоволенні потреб першої черги.

Бідність гальмує все — розвиток підприємництва, інновацій та соціальної сфери, а також політичне життя. Суспільство маргіналізується і не сприймає цінності, притаманні, скажімо, розвинутим країнам Європи. Демократія у бідній країні не можлива в європейському розумінні, оскільки вона закономірно переросте в охлократію, для якої характерним є процвітантя демагогії, популізму, насилля, беззаконня та екстремізму. А потім, як свідчить історія, утвердиться диктатура. Бідна людина — це людина з розумом і душею, затьмареними бідністю, що, у свою чергу, визначає її політичну культуру, а тому, як зазначав Б. Шоу, “демократія не може стати вищою від рівня того людського матеріалу, з якого створені її виборці”.

Бідність породжує корупцію: чим біднішою є країна, тим більшою є корупція. В нашій країні вона надто висока. За оцінкою Київського міжнародного інституту соціології, половина (49,8%) дорослого населення України допускає

свою причетність до корупційних дій у тому випадку, коли це вигідно, тобто коли це може допомогти розв'язати якусь власну проблему. Частка тих, хто декларує цілковиту неприйнятність для себе корупційної практики, становить 37,4% опитаних *. Це вже не банальна корупція, яка є скрізь, а спосіб господарювання, спосіб життя значної частини населення країни.

Щоб побороти бідність і налаштуватися на розвиток, необхідними є воля народу, терпіння та тяжка праця. Реформування та оновлення потребує все наше життя – від економіки до моралі. Але на це потрібен час, і тут доречно згадати тезу великого економіста Л. Мізеса: “Розумні дії відрізняються від нерозумних тим, що передбачають тимчасові жертви. Розумність тотожна далекоглядності, передбачливості” [3, с. 14]. На жаль, ми не змогли запустити реформи набагато раніше. І винні в цьому самі, оскільки боялися вступити до нового життя, оскільки нас міцно тримало і досі ще тримає наше “радянське” минуле. Як сказав П. Сорокін: “Життя, доля і діяльність кожного покоління визначені життям і діяльністю попередніх поколінь. Кожне наступне покоління скуте нерозривним ланцюгом з попереднім” [4, с. 175]. Інакше кажучи, щоб вичавити із себе рудименти минулого, необхідне не одне покоління, але цей час слід прискорити, скориставшись можливостями глобалізації, як це зробили деякі країни, що в першу чергу перейняли досвід успішних країн, розуміння необхідності формування нової якості суспільства та його соціального капіталу.

Чому сталося так, що Україна є найбіднішою державою в Європі? Щоб відповісти на це запитання, поставимо його ширше – що робить одні країни багатими, а інші – бідними? Як зазначає Е. Хелпман, “...з часів Адама Сміта економісти задаються цим запитанням. Але таємниця економічного зростання залишається нерозкритою понад двісті років” [5, с. 6]. Д. Норт також підкреслює, що “головна загадка людської історії – як пояснити широку дивергенцію траєкторій історичних змін. Як трапилося, що суспільства стали розвиватися за історичними траєкторіями, які розходяться? Чому суспільства так відрізняються одне від одного?” [6, с. 21]. Є різні точки зору на цю проблему та різні теорії, що намагаються пояснити цей феномен.

Наприклад, Д. Даймонд вважає (і не безпідставно), що важливу роль у початковому процесі розбіжностей траєкторій розвитку відіграли географія та природні умови [7].

Прихильниками впливу культурного фактора на посилення розбіжностей є Л. Харрісон [8], Д. Лал [9], С. Хантінгтон, Ф. Фукуяма [10; 11]. До них слід додати Д. Норта (підкреслює визначальну роль уявлень, переконань, формальних і неформальних інституцій) [12]; Д. Макклоскі (акцентує увагу на ідеях і відповідній їм риториці, які, на її погляд, створили сучасне економічне зростання) [13]; Л. Мізеса (робить акцент на ідеях і громадській думці) [14]; Ф. Хайека (вважає, що напрям розвитку суспільства може бути змінений тільки через зміни ідей) [15]; Е. Фелпса (зазначає, що джерелом динамізму сучасних економік є настанови та переконання) [16, с. 11].

Слід звернути увагу на погляди популярного в Україні Е. Райнерта, який оперує поняттям “емуляція” і стверджує, що “у витоків успішного розвитку ле-

* Стан корупції в Україні. Порівняльний аналіз загальнонаціональних досліджень: 2007, 2009, 2011 та 2015. – С. 26 [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://kiis.com.ua/materials/pr/20161602_corruption/Corruption%20in%20Ukraine%202015%20UKR.pdf.

жить ... емуляція (здатність до імітації, переймання досвіду тощо з метою порівнятися або перевершити. — *В. П. О.*), а не порівняльні переваги чи вільна торгівля" [17, с. 24]. Емуляція як здатність конкретної нації сприймати інновації, безумовно, визначається рівнем її культури (розвитком освіти, комунікацій та ін.). А щодо порівняльних переваг і вільної торгівлі, які Е. Райнерт безпідставно критикує (зауважу, що критика ця підтримується деякими нашими відомими економістами та політиками), то він свідомо або за браком знань спрощує їх природу, адже порівняльні переваги можуть бути в усіх сферах (і в тому числі в емуляції). До того ж він та його послідовники, по-перше, перебільшують значення спадної віддачі як причини бідності, а зростаючої — як панацеї виходу з пастки бідності; по-друге, щоб генерувати "зростаючу віддачу", необхідно мати відповідну технологічну та промислову культуру, а в загальному контексті — економічну культуру.

Багато хто (в тому числі і А. Дітон) вважають, що промислова революція, розпочавшись у Великобританії у XVIII–XIX ст., спричинила економічне зростання, яке відкрило для людей шлях втечі з пастки матеріальних страждань. Протилежним аспектом промислової революції стало "Велике розходження між Заходом та іншим світом" [2, с. 20]. Про те, чому так відбулося, написано багато, і практично більшість авторів вважають, що поштовхом до промислової революції та розвитку капіталістичних відносин у Європі слугувало Відродження — культурний феномен, який зробив людину наріжним каменем прогресу.

Велике значення для розвитку країн мають інституції. До прихильників їх вирішальної ролі належать Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон [18], Е. Хелпман [5], Е. де Сото [19], Л. Бальцеревич і А. Жоньца [20]. Підкреслю, що, на думку всіх видатних представників економічної думки, культура та інституції є тими факторами, які визначають динаміку економічного та соціального розвитку тієї чи іншої нації, країни, регіону, а розбіжності думок — в акцентах.

У контексті інституціонального підходу слід звернути увагу на книгу Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона [18], де вони обґрунтовують примат інституцій. Щодо їхньої концепції, то з нею слід погодитись, але з певними застереженнями: географія та культура мають значення; географія вплинула на формування культури, а культура зумовлює інституції. До речі, саме географія дала поштовх до розвитку агрокультури, в результаті чого виник надлишок продовольства, що, у свою чергу, забезпечило появу нових знарядь і видів праці, нових форм організації матеріального виробництва та суспільного життя, міст, держав, різноманітних інституцій. Д. Даймонд переконливо довів цей факт [7], з огляду на що критикувати його не зовсім коректно [18, с. 71–82].

Далі Д. Аджемоглу і Дж. Робінсон говорять про "культурний детермінізм", але те, що вони безапеляційно відкидають культуру і не досліджують її вплив на інституції, вважаю за помилку. До того ж, критикуючи "культурологічний підхід", вони забувають визначити поняття "культура" [18, с. 82–91]. Слід зауважити, що ніхто з відомих авторів не є його фанатичним прихильником: більшість з них розглядають культуру та інституції в контексті синергетичного симбіозу.

Щоб спростувати вплив культури на розвиток, автори апелюють до прикладів, коли одні народи поділено між державами, різними за політичним устроєм. Зокрема, вони говорять про території, які колись були гомогенними за культурою, але сьогодні стали зовсім різними за економікою та життям людей. Вони

правильно зауважують, що у різних частинах Кореї існують різні інституції, які створюють різні стимули, та роблять висновок: “Таким чином, ...у Кореї будь-які культурні відмінності між північчю та півднем є наслідком різного рівня життя, а не його причиною” [18, с. 84]. Слід було б сказати “різних політичних та економічних систем та їх інституцій”, а не “різного рівня життя”. І, що важливо, втілення інституцій на півночі Кореї йшло паралельно з насильницьким формуванням нової масової культури, яка відповідала ідеології правлячої кліки. Тому тут рівень життя ні до чого – він є наслідком жорсткої диктатури, політики ізоляції та мілітаризації суспільства.

Зазначу, що для коректності авторам необхідно було б дослідити вплив культури на рівень і якість життя за рівних інституційних умов, як це зробив Л. Харрісон. До речі, він показав, як різна корінна культура населення США спричиняє різний рівень життя за рівних інституційних умов [8, с. 169–250].

Культура та інституції взаємозв'язані через відносини взаємодії. Але в цій зв'язці культура дає поштовхи до появи нових або зміни існуючих інституцій, визначаючи передумови, які згодом можуть змінювати суспільство. На мій погляд, саме “випадкові мутації”, що визначають “дрейф інституцій” (розвиток їх у тому чи іншому напрямі) [18, с. 152, 569], залежать від *спонтанного та керованого “дрейфу генів культури”* як стійких базових світоглядних цінностей того чи іншого соціального утворення та його членів.

Наприклад, на думку Л. Харрісона, різниця в тому, що одні країни та етнічні групи живуть краще, ніж інші, зумовлена “впливом культури, цінностей та настанов країни, суспільства або етнічних груп, а також інституцій, які віддзеркалюють і зміцнюють ці цінності та настанови. Без цього не зрозуміти того, чому деякі країни досягли значного успіху у створенні демократичних інституцій та у забезпеченні соціальної рівності, а більшості цього не вдалося” [8, с. 15].

Е. Фелпс також підкреслює особливе значення культури для економічного розвитку: “...Які б важливі не були інституції та економічна політика, ми повинні визнати, що кожна економіка – це культура або суміш культур, а не тільки програм, законів та інституцій. Економічна культура країни складається з превалюючих настанов, норм і пропозицій відносно бізнесу, праці та інших аспектів економіки” [16, с. 4]. Культура впливає на всі аспекти людської діяльності, більше того – вона формує основні детермінантні та домінантні параметри економічної поведінки. Як доводить Е. Фелпс, культура визначає інтенсивність “низових інновацій”, тобто інновацій, які генеруються масами, що дуже важливо для розуміння того, чому одні нації є інноваційними і процвітають, а інші – ні.

А. Алесіна і П. Джуліано зробили детальний аналіз власних і світових досліджень з проблеми взаємозв'язку культури та інституцій, дійшовши висновку: “Культура та інституції взаємодіють і розвиваються комплементарно, з ефектами зворотного зв'язку між ними. Таким чином, одні й ті самі інституції можуть функціонувати по-різному в різних культурах, а культура може розвиватися по-різному залежно від типів інституцій... Але спільна динаміка культури та інституцій може бути набагато складнішою та з високою нелінійністю” [21, с. 51].

Щоб зрозуміти зв'язок культури та інституцій, необхідно визначитися з тим, що саме ми розуміємо під “культурою”. Л. Харрісон вважає, що “культура – це зв'язана (відкрита і здатна до саморозвитку. – *В.П.О.*) система цінностей, настанов та інституцій, які впливають на всі аспекти особистої та колективної поведін-

ки" [8, с. 18] конкретного соціуму. Але, як на мене, то слово "інституції" слід вилучити з цього визначення з певних міркувань.

Відомо, що тільки людині притаманне розуміння обмеженості свого життя, а тому вона осмислено націлена на його збереження і продовження, на відтворення оптимальних (комфортних) умов власного існування, що проявляється в його цінностях і потребах. Але для цього людина повинна мати: 1) уявлення (модель) про зовнішнє середовище (Світ) свого буття; 2) концепт (модель) власного життя (систему цінностей і потреб); 3) механізм реалізації цього концепту. Уявлення про Світ і концепт життя – культура, а механізм їх реалізації – інституції як правила взаємодії людей у соціумі та із зовнішнім світом з метою реалізації культурного концепту, встановлення і підтримання у співтоваристві, до якого вони належать, соціального гомеостазу.

Зрозуміло, що від того, які цінності, настанови та потреби притаманні певному суспільству, залежить система його інституцій. На цю тему багато сказано Д. Нортон, Л. Мізесом, Ф. Хайеком та іншими. Але в контексті нашої проблеми звернімо увагу на теорію Д. Аджемоглу і Дж. Робінсона, які досліджують економічні та політичні інституції з позицій їх суспільної ефективності. Вони поділяють їх на дві групи: 1) *інклюзивні* (що стимулюють участь великих груп населення в економічній активності, захищають приватну власність, запроваджують і підтримують безпристрасну систему судочинства, створюють рівні можливості для участі всіх в економічній активності, забезпечують вільне входження компаній на ринок, а також вільний вибір професій і кар'єри для всіх громадян); 2) *екстрактивні* (які націлені на максимізацію доходів через експлуатацію однієї частини суспільства та їх перерозподіл на збагачення його другої частини) [18, с. 104–108, 567–569].

Автори закономірно задаються запитанням: якщо інклюзивні інституції ведуть до процвітання країни, то чому їх однозначно не вибирають її громадяни та еліта? На мій погляд, це важливе запитання, на яке автори не дають чіткої відповіді. В їхньому трактуванні "економічні інституції, які сприяють зростанню, можуть змінити баланс багатства і влади у суспільстві таким чином, що диктатор та інші владні еліти від цього тільки програють" [18, с. 118]. Це так, але схильність еліти та її народу до певних інституцій зумовлена їхніми природою, історією та еволюцією.

За своїм змістом інклюзивні інституції є ринковими, тобто природними, спонтанно породженими практикою розширеної людської діяльності. Вони відображають природне прагнення людини до свободи і справедливості, до ефективного життя відповідно до талантів і вдачі кожного, до реалізації власного потенціалу. Але для існування інклюзивних економічних інституцій необхідні політичні інституції, такі самі за природою, про що не раз нагадують автори. Це засновані на демократії та лібералізмі інституції, що історично виникли не так давно (Велика хартія вольностей (1215 р.), виборний парламент Англії (1265 р.), Акт Habeas Corpus (1679 р.), Glorious revolution (1688 р.), Конституція США (1787 р.), Білль про права (1791 р.)).

Але існує й інше, що править людиною і є її природною потребою, – влада, яка дає їй принципові абсолютні конкурентні переваги над підвладними практично в усьому. Прагнення до влади притаманне всім людям, воно є проявом інстинкту домінантності, який зумовлений базовим інстинктом – інстинктом самозбе-

реження. Влада – це базова соціальна цінність, яка реалізується через певний інституційний каркас, в якому визначне місце впродовж тисячоліть посідає особиста влада (вождя, царя, фараона тощо). Щоб реалізувати її у форматі конкретної влади, необхідна підтримка частини суспільства, яка вимагатиме за це від принципала частину влади та матеріальних статків у вигляді “ренти за відданість”. Так виникають екстрактивні інституції – теж як природний продукт людського буття. Екстрактивні інституції історично передують інклюзивним, які виростають з них. По суті, останні виникли і почали розвиватися з капіталізмом як нова, більш продуктивна інституційна форма економічних відносин. Але відомо, що цей розвиток був і є нерівномірним, а тому суспільства стоять на різних щаблях суспільних та економічних відносин, і там, де вони є менш розвинутими у парадигмі демократії, населення схильне до автократії та відповідних інституцій. Безумовно, діюча екстрактивна влада чинить опір можливим змінам і перемагає, якщо населення не готове до радикальних дій.

У цьому контексті необхідно підкреслити, що ідеї, а не тільки прагнення до реалізації економічних інтересів відіграють значну роль у становленні та розвитку екстрактивного інституційного порядку у конкретному суспільстві. Насамперед, йдеться про режими прокомуністичного чи соціалістичного напрямку (КНДР, Куба, Венесуела, Болівія), а також про країни з переважно авторитарним правлінням (Росія, Іран і практично всі країни арабського світу) або про країни, що розвиваються, для яких існує високий ризик авторитаризму. Прихід до влади цих режимів супроводжується, як правило, пошуком національних цінностей та національної ідеї, тобто формуванням і активним запровадженням державної ідеології та її насадженням (соціалізму, ісламського фундаменталізму, “русского мира” та ін.), що, врешті-решт, приводить до автократичних режимів. У даному випадку йдеться не взагалі про ідеології як про системи поглядів, які у своєму різноманітті завжди повинні мати місце у демократичному суспільстві, а про державну, тобто ідеологію, що зводиться до рангу провідної державної скрепи. В усіх авторитарних суспільствах лідер (або лідери) починали свій шлях до влади з цього. Ідеї постійно продукуються людиною, і у неї постійно виникає бажання ошчасливити якоюсь з них Людство, примусивши його сповідувати її та жити за визначеними нормами. Тому я не поділяю точку зору про необхідність пошуку національної ідеї, а також систематизації та вкорінення національних цінностей. Головна ідея і цінність для людини – бути щасливою, а розуміння щастя у людей різне.

Слід зазначити, що будь-які ідеї тією чи іншою мірою завжди поширені серед населення певної країни. Вони мають своїх adeptів і послідовників. Приклади: Росія, де прорадянська ідеологія є важливою складовою суспільної свідомості; Беларусь – “острів” соціалізму; в Україні помітна частина населення ностальгує за соціалістичним минулим і “сильною рукою”. А це – живильне середовище для екстрактивних інституцій, яке завжди їх відтворюватиме у різних формах, які, у свою чергу, завжди протистоятимуть інклюзивним.

Зауважу, що лібералізм відрізняється від інших ідеологій тим, що в його основі лежать повага до людини, її свободи та її власності, рівність перед законом і консенсусна парадигма суспільного договору. Лібералізм і комплементарна до нього інклюзивна система інституцій не можуть існувати в умовах панування якоїсь однієї ідеології. До речі, в цьому полягає проблема Китаю, який намагається об’єднати ринкову економіку з державною прокомуністичною ідеологією.

Схильність людей до екстрактивних інституцій пояснюється також "історичною колією" розвитку суспільства, яка багато в чому визначає його траєкторію на майбутнє, оскільки в її рамках сформувалися певна політична культура і політичні інституції. Очевидно, якщо суспільство тривалий час жило у системі демократичних цінностей, які стали для нього базовими, то воно однозначно вибиратиме політиків, здатних формувати та ефективно розвивати інклюзивні політичні та економічні інституції. А якщо, скажімо, українці довгий час (століття) жили в імперіях, в умовах, які не сприяли вкоріненню демократії як способу організації суспільства, то свідомість і вибір більшості населення України тяжіють до екстрактивних інституцій. Про це, до речі, свідчать результати соціологічних опитувань, які характеризують його політичну та економічну культуру.

Політичні уподобання українців є "розмитими" та маргінальними і по суті залежать від лідерів того чи іншого з "партійних угруповань". Лібералізм підтримують 3,6% опитаних, за соціал-демократів і націонал-демократів — 34,2%, але що це за політичні течії, мало хто знає. Багатопартійну систему в державі підтримують 35,8% опитаних, "проти" — відповідно, 38,6%, а "важко сказати" (у принципі байдужих) — 25,6%. Висновок — народу байдуже. Населення є пасивним як громадяни, адже 25% його не бажають йти на вибори. На запитання, яку особисту відповідальність несуть українці за стан справ у цілому в Україні, 56,1% сказали, що ніяку, 30,1% — що часткову, і 3% — що повну. У місті чи селі проживання відповідні показники становили 47,4%, 38,1% і 3,8%. До речі, 60,4% наших громадян вважають, що декілька сильних керівників можуть зробити для країни більше, ніж закони і дискусії*.

Щодо економічних інституцій, то українці теж не сприймають їх демократичного формату. Як свідчить моніторинг, життя не переконало їх в ефективності ринкової економіки. За те, щоб мінімізувати участь держави в економіці, — 12,8%, за повернення до планової економіки (вважай "до соціалізму") — 25%, за змішаний тип економіки — 49,9%. І що примітно, тільки 31,7% опитаних сприймають ринкові цінності (скоріше сприймають — 23,1% та однозначно сприймають — 8,6%); не сприймають — 44,2% (скоріше не сприймають — 30% та однозначно не сприймають — 14,2%). Тільки 11,3% опитаних вважають, що економіку України слід розбудовувати переважно (9,5%) і виключно (1,8%) на основі приватної власності. Лише 33% є прихильниками думки, що бізнес і підприємництво відіграють ключову роль у суспільстві**.

Стан політичної та економічної культури населення України заважає їй розвивати демократичні інституції. Для пояснення причин цього доречно звернутися до аналізу так званої "нової австрійської інституціональної школи" та її теорії приживання інституцій, який зробив О. Заостровцев [22]. Відомо, що інституції формально за походженням поділяються на екзогенні та ендегенні. Австрійці (Беттке, Койн, П. Лісон) поділяють екзогенні інституції ще на: а) введені іззовні (foreign introduced exogenous — FEX); б) введені із середини (внутрішньо, "зверху", наприклад, урядом країни) (indigenously introduced exogenous — IEX). Щодо ендегенних інституцій (indigenously introduced endogenous — IIE), то автори визначають їх як такі, що включають місцеві норми, звичаї та практи-

* Таблиці моніторингового опитування "Українське суспільство", 2015 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php.

** Там же.

ки, які з часом у конкретних місцях розвинулись як неформальні, тобто більше відомі як “неформальні інституції” [22, с. 74–75]. На основі такої класифікації автори досліджують “життєздатність” інституцій у тій чи іншій країні. За їхньою логікою (і вона справедлива), “життєздатність” екзогенних інституцій типу FEX визначається їх комплементарністю з ендегенними (ПЕ). Щоб процес приживлення FEX відбувся, необхідно, щоб їх імплементація проходила через інституції типу ІЕХ, які, зрозуміло, мають бути більш відповідними до ендегенних (ПЕ) у тих їх якостях, що сприяють розвиткові країни. І в такий спосіб поступово, через коеволюцію екзогенних і ендегенних інституцій, можливо “сконструювати” інституції, що були б життєздатними та ефективними для конкретного суспільства (скажімо, України). Це шлях еволюційний: він довгий і, з огляду на динаміку глобальних соціально-економічних процесів, може спричинити ще більше відставання країни.

Є інший шлях, про який нагадує Б. Данилишин, – втілення “зверху” інституцій для країн неендегенного капіталізму [23, с. 52–54]. Але виникає питання механізму втілення, адже це можливо зробити за двома стратегіями: 1) “жорсткої сили” (*hard power*); 2) “м’якої сили” (*soft power*). Перша з них не приведе до успіху, оскільки в даному випадку культура приживається, а не нав’язується. Друга – це саме та, що відповідає меті (трансформувати культуру України в європейському напрямі), але є застереження щодо її еволюційного характеру. Тому слід вибрати третю стратегію: 3) “наполегливої м’якої сили” (*persistent soft power*). Вона повинна передбачати активну риторику, активні наукові та гуманітарні зв’язки, ефективні соціальні ліфти для формування національної еліти тощо.

Щодо запозичення інституцій, притаманних ринковій економіці та стійким демократичним державам, то слід погодитися з точкою зору Ф. Хайєка на те, що сучасний соціальний порядок є наслідком не свідомого планування, а виживання більш ефективних інституцій у процесі конкуренції [15, с. 476]. Інакше кажучи, оскільки йдеться про інституції, ефективність яких перевірено історією успішних європейських країн, то саме їх необхідно поступово втілювати, активно роз’яснюючи громадянам їх зміст і ефект для кожного. “Свідоме планування” необхідне нам при визначенні системності та узгодженості запровадження цих інституцій, а також у підготовці громадян до їх сприйняття.

Слід погодитися з думкою, що зміни повинна ініціювати еліта суспільства [23, с. 52–58], але не така, як наша, про чесноти і статки, політичне невігластво та популізм якої народ добре знає. Справжня еліта, сенсом життя якої є Україна, тільки народжується. І далі, щодо ролі “лідера нації”, то вона, безумовно, важлива. Але щодо поглядів Г. Мюрдаля, на які посилається Б. Данилишин, то виникає ряд запитань: де знайти “лідера нації”? як це вписується у парадигму демократії? де гарантії від диктатури? Приклади – В. Путін, Р. Ердоган, Н. Мадуро та інші.

Інституції, що імплементуються в Україні, ґрунтуються на ліберальній парадигмі. Поки що реформи, м’яко кажучи, йдуть повільно через явний та латентний спротив пересічних громадян та “еліти” суспільства. В. Автономов дійшов висновку, з яким слід погодитися, про те, що лібералізм має у своїй основі *свободу, її місце в ієрархії людських цінностей та раціональний розрахунок* [24]. Залежно від співвідношення “свобода – матеріальна вигода” належить вибудовувати економічну політику держави у парадигмі ринкових цінностей. Як справедливо зауважує В. Автономов, “у країнах, що розвиваються, та “посткомуністичних” свобода

займає достатньо низьке місце в ієрархії цінностей. У такому випадку при проведенні ліберальної економічної політики залишається сподіватися на стимул матеріальної вигоди. А оскільки матеріальна вигода відразу не є очевидною і настає тільки у віддаленій перспективі, то лібералізм, який спирається тільки на матеріальну вигоду, неминуче стає патерналістським” [24, с. 22]. До речі, це характерно для нашої держави: у 2016 р. щодо співвідношення “свобода – матеріальний статок”, то з опитаних українців 35,4% повністю віддали перевагу свободі, 34,3% не змогли визначитись і 30,3% віддали перевагу матеріальній стороні *. Але по суті в умовах бідності перевагу матеріальним статкам віддають 65% населення. Висновок є очевидним: якщо держава не здатна прогнати своє населення, то вона повинна надати йому право зробити це самостійно, а на себе взяти роль ефективного арбітра, а не годувальника.

Звернімося до оцінки культури населення України у контексті його здатності до прогресу. На думку Л. Харрісона, “...до культурних сил, які сприяють або пригнічують розвиток творчих здібностей людини, що впливають на можливість реалізації моделі суспільного життя, належать чотири фундаментальних фактори: 1) радіус довіри або відчуття спільності; 2) жорсткість системи моралі; 3) стиль і методи влади; 4) ставлення до праці, новаторства, заощаджень і прибутку. Аналіз цих чотирьох факторів може прояснити зв’язок між цінностями та прогресом” [8, с. 19]. Щодо України, то оцінка цих “фундаментальних факторів” за допомогою експертів вказує, що притаманні нам “культурні сили” не сприяють розвиткові творчих здібностей людей та суспільства, тобто соціального капіталу (табл. 1).

Таблиця 1

Експертна оцінка “факторів культури” України*

Координати культури	Оцінка для України
Радіус довіри або відчуття спільності	Невеликий – обмежується сім’єю та родичами
Жорсткість системи моралі	Низька
Стиль і методи відправлення влади	Більше авторитарні, ніж демократичні; населення схильне до патерналізму, але не довіряє державі
Ставлення до праці, новаторства, заощаджень і прибутку	Ставлення є нижчим від середнього; бідність нівелює намагання накопичувати та інвестувати; приватна власність не є пріоритетом; ринку не довіряє більшість населення

* Експертна оцінка автора.

Л. Харрісон скористався також типологією культур М. Грондоні, яка, на його думку, детальніше описує типи культур, поділяючи їх на: 1) прогресивну як таку, що сприяє розвиткові; 2) опортуністичну як таку, що гальмує розвиток [8, с. 26–28]. Оцінки, проведені за допомогою експертів, показують, що культура України не є прогресивною (табл. 2). Безумовно, що оцінки є дискусійними і потребують уточнення, але більш-менш відображають реальну ситуацію.

Наші ментальність і культура багато що успадкували з радянського минулого. Одним з факторів живучості “радянської культури” є значна питома вага у демографічній структурі нашої країни старших людей. За оцінкою на 1 січня 2017 р. чисельність постійного населення України становила 42,6 млн. осіб, з яких 69% —

* Громадська думка про права людини в Україні [Електронний ресурс]. — Режим доступу : http://dif.org.ua/article/dumka_prava_lyudyny.

жителі міських поселень і 31% – жителі сільської місцевості. При цьому чисельність осіб віком 60 років і старших сягнула близько 22%, а старших від 65 років – 16%*.

Таблиця 2

Україна у координатах культурного дискурсу М. Грондоні

Складові культури	Прогресивна культура *	Опортуністична культура *
Релігія.....	–	+
Багатство.....	–	+
Конкуренція.....	–	+
Економічна справедливість.....	–	+
Праця.....	–	+
Інакомислення.....	+	–
Освіта.....	+	–
Прагматизм, раціоналізм, емпіризм, утилітаризм.....	–	+
Орієнтація у часі.....	–	+
Світ.....	–	+
Життя.....	–	+
Оптимізм.....	–	+

* Експертна оцінка автора; (+) – ознака превалює; (–) – ознака не превалює.

До речі, спираючись на соціологічні дослідження, Г. Чепурко доходить таких висновків: приблизно порівну (по 25%) опитаних дотримуються думки, що українська культура тяжіє до східноєвропейської та західноєвропейської, а 45% справедливо вважають, що українська культура є результатом напруженого зіткнення між ними двома, і, зазначу, це зіткнення набирає нової сили і отримує нових акторів [25]. Згодом перемає західний вектор, оскільки у “русского мира” не вистачить сил для перемоги, адже за ним, крім слів, нічого немає.

Культура формує людські інтенції та дії щодо їх реалізації у предметні та духовні форми. Саме інтенціональність суспільства та його окремих членів і є запорукою досягнення мети, сформованої у межах ціннісних координат суспільства.

Інтенціональність можливо поділити на *споглядальну* (пасивну) і *конструктивну* (активну). Саме конструктивна інтенціональність є основою інноваційного розвитку – на відміну від споглядальної, породженої схильністю до традицій та еволюціонізму. Задамося запитанням: до якої інтенціональності та культури належить більша частина населення України – пасивної чи активної? Чи здатне воно до ендогенної інноваційності, у розумінні Е. Фелпса, та активного сприйняття екзогенної інноваційності? Відповідь очевидна – наша інтенціональність пасивна, і ми не можемо поки що активно відтворювати інновації та “емулювати” їх.

Звернімося до проблеми соціального капіталу, відтворення якого ґрунтується на культурній парадигмі суспільства. Соціальний капітал, на думку Ф. Фукуями, можна визначити як набір неформальних цінностей і норм, які поділяються членами групи та роблять можливою співпрацю всередині цієї групи [10, с. 30]. Або, як вважає Р. Патнем, соціальний капітал – це здатність суспільних груп до колективних дій заради досягнення спільної мети [26, с. 34].

* Чисельність та склад населення України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.ukrstat.gov.ua/metaopus/2017/1_01_01_03_2017.htm.

Про соціальний капітал написано багато, але його структура, якісна та кількісна оцінки, ефективність — питання відкрите. Зауважу, що у наведених визначеннях поняття "соціальний капітал" не зрозуміло, про яку "співпрацю усередині цієї групи" або про які "колективні дії заради досягнення спільної мети" може йтися, тобто що є метою його реалізації. До того ж "співпраця", "колективні дії" та "спільна мета" можуть бути нав'язані суспільству або певному співтовариству. Зазначу, що Ф. Фукуяма і Р. Патнем розуміли цю слабкість своїх визначень, а тому обумовлювали різні варіанти їх застосування. На мою думку, в загальному розумінні *соціальний капітал суспільства* — це здатність суспільства розширено відтворювати власні соціальні відносини у контексті прогресивного зростання якості життя громадян: чим вищою є динаміка її зростання, тим вищими є рівень соціального капіталу та ефективність його реалізації. Що ж до *соціального капіталу суспільної групи*, то слід погодитися з визначенням Р. Патнема, але з уточненням "спільної мети" — такої, яка не суперечить цінностям, моральним та етичним нормам і законам держави, на території якої діє суспільна група.

Важливе значення як одна з умов відтворення соціального капіталу має категорія "довіра", оскільки без неї не може бути ефективних "колективних дій". Про неї написано багато, а популярність цієї теми завдячує Ф. Фукуямі. Довіра увійшла і до економічного дискурсу — з нею пов'язують економічний розвиток і становлення посткапіталістичного суспільства. Наприклад, Ф. Фукуяма пише, що успіх "самореалізації" конкретного суспільства залежить не від ринкових принципів і не від відданості традиціям, а від рівня довіри, що існує у суспільстві [11, с. 127]. Твердження це перебільшене і метафоричне, але вплив довіри на успіх "самореалізації" суспільства як колективної дії не викликає сумнівів.

Якщо говорити про "довіру" як про соціально-економічну категорію, то на індивідуальному рівні довіра — це очікування однією людиною від іншої дії, яка їй потрібна для реалізації власних інтересів. На рівні соціальних угруповань це оцінка кожним їх членом вірогідності того, що всі інші поводитимуться і діятимуть згідно з його очікуваннями. Рівень довіри — це вірогідність такої дії. Отже, довіра — це очікування, ймовірність того, що певні суб'єкти поводитимуться згідно з прийнятими (або узгодженими) нормами, не на шкоду інтересам тих, хто ці норми поділяє.

Відомо, що рівень довіри впливає: 1) на рівень трансакційних витрат у суспільстві — чим вищою є довіра, тим меншими є витрати (теорема Коуза), при цьому суспільні інституції працюють ефективно; 2) на розв'язання "проблеми безбілетника" та її наслідків; 3) на розвиток приватної власності та бізнесу; 4) на інші характеристики.

Формальний логічний аналіз у контексті авторського визначення соціального капіталу показує, що високий рівень довіри — це необхідна, але не достатня умова формування високого рівня соціального капіталу суспільства, оскільки при високому рівні довіри соціальний капітал може бути низьким (КНДР, Куба та інші країни з авторитарними режимами). Щодо зв'язку соціального капіталу, соціально-економічного розвитку та довіри, то високий рівень соціального капіталу суспільства є необхідною та достатньою умовою його високого соціально-економічного розвитку, але довіра є необхідною, а не достатньою умовою такого розвитку.

Звернімося до результатів соціологічного моніторингу у тих його частинах, які характеризують умови відтворення соціального капіталу України *. Почнемо з “довіри”. Моніторинг засвідчує, що найбільше (93,7% опитаних) українці довіряють сім’ї та родичам, а в інтервалі 52–57% – співвітчизникам, сусідам і колегам. Щодо владних структур, то населення їм не довіряє (табл. 3). При такому стані довіри робити реформи дуже проблематично.

Таблиця 3

Рівень довіри до влади в Україні*

Об’єкти довіри	Довіряють (% опитаних)	Не довіряють (% опитаних)	Баланс
Податкова.....	6,4	68,5	-62,1
Поліція.....	6,6	74,0	-67,4
Прокуратура.....	6,3	74,9	-68,6
Суди.....	6,2	74,9	-68,7
Президент.....	17,7	55,8	-38,1
Верховна Рада.....	8,4	70,0	-61,6
Уряд.....	9,2	69,0	-59,8
Місцева влада.....	16,2	56,4	-40,2
Політичні партії....	5,1	74,9	-69,8
ЗМІ.....	19,3	51,1	-31,8

* Складено автором за даними: Таблиці моніторингового опитування “Українське суспільство”, 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php.

Але слід звернути увагу на одну важливу обставину: що дійсно показує “рівень довіри”, і чи можливо беззаперечно вважати його ознакою розвитку соціального капіталу суспільства? Наведу приклад: В. Новіков пише, що середньо статистично рівень довіри в Україні становить 29%. “Якщо завважити, що 55 країн з досліджених мають рівень довіри менше 20%, то немає підстав говорити про *поганий показник соціального капіталу*. Наші сусіди майже всі виглядають гірше нас: Румунія – 15%, Росія – 24%, Білорусь – 34%, Польща – 25%, Угорщина – 13%, Словаччина – 21%, Молдова – 12%” [27]. Але якщо у КНДР показник довіри на всіх рівнях сягає 100%, то виходить, що соціальний капітал цієї держави є найкращим у світі? Але, як зазначалося, висока довіра не є достатньою умовою високого рівня соціального капіталу.

Треба зауважити, що порівнювати “рівень довіри” у розрізі країн не зовсім коректно, адже “довіра” – це якісна характеристика. Не слід також для порівняння усереднювати результати соціологічних опитувань по країнах, оскільки вони можуть віддзеркалювати формально однакові, але якісно різні явища, процеси тощо. До того ж кожне суспільство має власну впорядковану множину інтересів і цілей, різне сприйняття їх соціальним середовищем, свою комунікаційну культуру, що, у свою чергу, робить соціологічні дослідження у національному контексті специфічними.

Щодо рівня довіри, то він має неоднозначне тлумачення. Так, високий рівень довіри може свідчити про конформізм, байдужість, необізнаність, ідеологічну зашореність, вплив тотальної пропаганди тощо, а низький рівень довіри є ознакою необхідності змін. Потреба у змінах – як прагнення до кращого – вимагає недо-

* Таблиці моніторингового опитування “Українське суспільство”, 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php.

віри до існуючого як його заперечення та заміни на щось краще. Недовіра — двигун прогресу: чим більше людей не довіряють, тим вищою є вірогідність змін, якість яких повинне визначати суспільство. Тому при оцінках рівня довіри необхідно розуміти, яким суспільним процесам і явищам, а також “кому і чому” люди не довіряють.

Про довіру написано багато, а про “проблему безбілетника” — мало, хоча стан її вирішення свідчить про соціальну зрілість суспільства, про рівень розвитку та реалізації соціального капіталу. Суспільна пасивність громадян прямо впливає на втрати суспільства від дій “безбілетників”: чим вона вища, тим більше “безбілетників”. Тому створення нетерпимого оточення є реальним способом недержавного розв’язання “проблеми безбілетника” [28, с. 64]. На жаль, недовіра українців до держави, несприйняття її інтересів крізь призму власних не сприяють цій боротьбі.

Найбільше зло від “безбілетників” — несплата податків. За інформацією Рахункової палати України, за 2014–2016 рр. борг по податках, зборах і платежах до державного бюджету зріс у 3,8 раза і на 1 січня 2017 р. сягнув майже 59 млрд. грн. *. При цьому можна бути впевненим, що далеко не все враховано. Тому потрібно приймати жорсткі закони щодо сплати податків, як це має місце у країнах ЄС, а особливо — у США, де несплата податків — це злочинне діяння, що становить дещо нижчий ступінь суспільної небезпеки, ніж умисне вбивство. А в Україні у 2015 р. органами податкової міліції було зареєстровано 1665 кримінальних проваджень про несплату податків, тоді як до суду дійшли тільки 64 справи, з яких 15 — звинувачувальні **.

Проблема несплати податків — наслідок тінізації економіки, яка є у певній мірі продуктом діяльності “безбілетників”. Дослідження результатів оцінювання тіньової економіки в Україні за різними методиками свідчить, що рівень тінізації національної економіки є високим. За методом “витрати населення — роздрібний товарооборот” Мінекономрозвитку України зафіксувало рівень тіньової економіки у 2016 р. — 51% ***.

Масштаби тінізації національної економіки вказують на латентність процесів формування доходів значної чисельності населення. За таких умов очевидно, що в Україні реальна проблема нерівності у розподілі доходів є набагато гострішою, ніж це показують дані офіційної статистики. Зауважимо, що у тіньовому доході населення України близько 40% належить найбагатшій, десятій децильній групі. Крім того, частка цієї групи у розподілі тіньових доходів істотно перевищує відповідну частку за загальними доходами [29, с. 140].

Примітно, що українці якимось дивно живуть. Для нас найбільшими позитивами в історії України є “заснування Київської Русі” (28,2%) і “хрещення Русі” (23,3%), а “проголошення незалежності України у 1991 р.” і “Майдан 2013–2014 рр.” розці-

* Чому управління податковим боргом в Україні залишається неефективним і непрозорим [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ac-rada.gov.ua/control/main/uk/publish/article/16750982;jsessionid=D60DAA69DBA9F740F748A8149175FFB9>.

** Статистика щодо кримінальних проваджень за ст. 212 КК України [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://kmp.ua/ua/analytics/infoletters/statistics-of-criminal-proceedings-under-art-212-of-the-criminal-code-of-ukraine/>.

*** Загальні тенденції тіньової економіки в Україні, 9 міс. 2016 р. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.me.gov.ua/Documents/List?lang=uk-UA&id=e384c5a7-6533-4ab6-b56f-50e5243eb15a&tag=TendentsiiTinovoiEkonomiki>.

нуються на рівні, відповідно, 36,7% і 17,5% *. Люди живуть минулим, а щоб жити краще, необхідно жити сьогоденням і майбутнім. Необхідно формувати у людей образи майбутнього, які б надихали їх на переформатування власного життя. Тому на суспільство необхідно здійснювати інформаційний тиск або, як його називає Д. Макклоскі, “тиск риторики”, під яким вона розуміє комунікаційний вплив на формування у суспільстві певної економічної ментальності та культури [13]. У цьому розумінні сьогодні, як ніколи, риторика має величезне значення для формування певних моделей суспільної та економічної поведінки людей, а також, природно, уявлень про суспільні інституції майбутнього і ставлення до існуючих.

М. Монтень влучно зауважив: “Fortis imagination generat casum” (“сильна уява породжує подію”) [30, с. 87]. Уява у сполученні з нерозвинутих суспільним розумом та свідомістю породжує химери, надії та страхи на зразок офортів Ф. Гойї. Риторика та сильна уява породили “русский мир”, “крымнаш”, “новороссию” і “український фашизм” та багато іншої ідеологічної маячні. Сьогоднішня риторика у нашому суспільстві приводить до влади популістів, політичних маргіналів, які “не відають, що творять”, які своїми діями ставлять країну перед прірвою небуття. Соціологія показує, що 11,7% наших людей налаштовані радикально, що, як свідчить історія, забагато **. Але є здорові політичні сили, і вони мають бути активними, оскільки сьогодні популізм і радикалізм у всьому світі є надзвичайно агресивними.

Необхідно значно активізувати просвітницьку діяльність економістів – з тим, щоб змінити “антикапіталістичну ментальність” нації та повернути її до сповідання демократичних ринкових засад господарювання. Економісти повинні вийти на телебачення, на шпальта газет і журналів, вести активну діяльність в Інтернеті тощо. Хочу звернути увагу на слова Л. Мізеса про винятково важливе місце у формуванні суспільних уявлень і переконань економічної науки, яка, на його думку, “визначає весь хід людської історії” [14, с. 810].

Висновки

З наведеного можливо зробити певні висновки:

- культура, інституції відтворюють соціальний капітал держави, а ефективність його реалізації визначається динамікою економічного розвитку держави та якості життя її громадян;
- не можна відокремлювати культуру, політику і суспільну риторику від економічного життя, оскільки вони мають визначний вплив на інституційну архітектуру суспільства та його економіку;
- українці не налаштовані на радикальні зміни в європейському контексті, на розуміння того, що на нас чекає довга дорога до заможного життя, про яке ми мріємо, але для його досягнення мало робимо;
- необхідно не тільки навчатися досвіду державотворчості, але й зважати на національні особливості, які склалися століттями, і розуміти, що позбутися тягря минулого неможливо у стислий час;
- потрібно приділяти особливу увагу інформаційній політиці з метою формування у пересічних громадян нової культури, нового бачення світу та себе в ньому.

* Таблиці моніторингового опитування “Українське суспільство”, 2015 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://i-soc.com.ua/institute/el_library.php.

** Там же.

Список використаної літератури

1. *Гесць В.М.* Суспільний капітал – 25: одержавленість чи державотворчість? // Економіка України. — 2016. — № 8. — С. 3–6.
2. *Дитон А.* Великий побег. Здоровье, богатство и истоки неравенства ; [пер. с англ.]. — М. : Изд-во Института Гайдара, 2016. — 368 с.
3. *Мизес Л.* Либерализм. — М. : Социум, 2007. — 240 с.
4. *Сорокин П.* Общеизвестный учебник социологии. Статьи разных лет. — М. : Наука, 1994. — 365 с.
5. *Хеллман Э.* Загадка экономического роста ; [пер. с англ.] ; [под ред. М. Ханаевой, Е. Синельниковой]. — М. : Изд-во Института Гайдара, 2011. — 240 с.
6. *Норт Д.* Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. — М. : Фонд "Начала", 1997. — С. 21.
7. *Даймонд Д.* Ружья, микробы и сталь: судьбы человеческого общества ; [пер. с англ.]. — М. : АСТ, 2010. — 720 с.
8. *Харрисон Л.* Кто процветает? Как культурные ценности способствуют успеху в экономике и политике. — М. : Новое изд-во, 2008. — 300 с.
9. *Лал Д.* Непреднамеренные последствия. Влияние обеспеченности факторами производства, культуры и политики на долгосрочные экономические результаты ; [пер. с англ.]. — М. : ИРИСЭН, 2007. — 338 с.
10. *Фукуяма Ф.* Великий разрыв ; [пер. с англ.]. — М. : АСТ, АСТ МОСКВА, 2008. — 480 с.
11. *Фукуяма Ф.* Доверие: социальные добродетели и путь к процветанию ; [пер. с англ.]. — М. : АСТ, 2004. — 730 с.
12. *Норт Д.* Понимание процесса экономических изменений ; [пер. с англ.]. — М. : ИД ВШЭ, 2010. — 256 с.
13. *Макклоски Д.* Риторика экономической теории / Истоки: социокультурная среда экономической деятельности и экономического познания ; [гл. ред. Я.И. Кузьминов]. — М. : ИД ВШЭ, 2011. — С. 252–320.
14. *Мизес Л.* Человеческая деятельность: трактат по экономической теории. — Челябинск : Социум, 2007. — 878 с.
15. *Хайек Ф.А.* Право, законодательство и свобода: современное понимание либеральных принципов справедливости и политики. — М. : ИРИСЭН, 2006. — 644 с.
16. *Фелкс Э.* Массовое процветание. Как низовые инновации стали источником рабочих мест, новых возможностей и изменений ; [пер. с англ.]. — М. : Изд-во Института Гайдара; Фонд "Либеральная миссия", 2015. — 472 с.
17. *Райнерт Э.С.* Как богатые страны стали богатыми, и почему бедные страны остаются бедными ; [пер. с англ.]. — М. : ИД ВШЭ, 2014. — 384 с.
18. *Аджемоглу Д., Робинсон Дж.* Почему одни страны богатые, а другие бедные. Происхождение власти, процветания и нищеты ; [пер. с англ.]. — М. : АСТ, 2016. — 693 с.
19. *Сото Э.* Загадка капитала. Почему капитализм торжествует на Западе и терпит поражение во всем остальном мире? ; [пер. с англ.]. — М. : Олимп Бизнес, 2004. — 272 с.
20. *Бальцерович Л., Жоньца А.* Загадки экономического роста: Движущие силы и кризисы – сравнительный анализ ; [пер. с польского Ю.В. Чайникова] ; [под ред. А.В. Куряева]. — М. : Мысль, 2012. — 512 с.

21. Алесина А., Джулиано П. Культура и институты // Вопросы экономики. – 2016. – № 11. – С. 24–56.
22. Заостровцев А. Современная австрийская школа об институтах, проблемах развития и роли экономиста // Вопросы экономики. – 2015. – № 7. – С. 73–86.
23. Данилишин Б.М. Тактика еволюціонізму в сучасному економічному розвитку світу (в аспекті Третьої та Четвертої промислових революцій) // Економіка України. – 2016. – № 8. – С. 44–61.
24. Автономов В. На какие свойства человека может опереться экономический либерализм? // Вопросы экономики. – 2015. – № 8. – С. 5–24.
25. Чепурко Г. Культурна ментальність цивілізаційного вибору. Українське суспільство: моніторинг соціальних змін : зб. наук. праць Інституту соціології НАН України, 2015. – Вип. 2. – С. 31–39.
26. Патнем Р.Д., Леонарді Р., Нанетті Р.Й. Творення демократії: традиції громадянської активності в сучасній Італії. – К. : Основи, 2001. – С. 34.
27. Новіков В. Соціальний капітал України в цифрах та порівняннях [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/06/10/6991590/>.
28. Юданов А., Пыркина О., Беккер Е. О границах неразрешимости “проблемы безбилетника” // Вопросы экономики. – 2016. – № 11. – С. 57–75.
29. Юрчик Г.М., Самолюк Н.М. Оцінювання диференціації доходів населення України з урахуванням їх тіньової компоненти // Демографія та соціальна економіка. – 2016. – № 3. – С. 133–145.
30. Монтень М. Опыты. Книга первая, глава XXI “О силе нашего воображения”. – М. : Голос, 1992. – 316 с.

References

1. Heyets V.M. *Suspil'nyi kapital – 25: oderzhavlenist' chy derzhavotvorchist'?* [Social capital – 25: establishment of the state or its development?]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 8, pp. 3–6 [in Ukrainian].
2. Deaton A. *Velikii Pobeg. Zdorov'e, Bogatstvo i Istoki Neravenstva* [The Great Escape. Health, Wealth, and the Origins of Inequality]. Moscow, PH of Gaidar Institute, 2016 [in Russian].
3. Mizes L. *Liberalizm* [Liberalism]. Moscow, Sotsium, 2007 [in Russian].
4. Sorokin P. *Obshchedostupnyi Uchebnik Sotsiologii. Stat'i Raznykh Let* [Public Textbook of Sociology. Articles of Different Years]. Moscow, Nauka, 1994 [in Russian].
5. Helpman E. *Zagadka Ekonomicheskogo Rosta* [The mystery of economic growth]. M. Khanaeva, E. Sinel'nikova (Eds.). Moscow, PH of Gaidar Institute, 2011 [in Russian].
6. North D. *Instituty, Institutsional'nye Izmeneniya i Funktsionirovanie Ekonomiki* [Institutions, Institutional Change and Economic Performance]. Moscow, Fund “Nachala”, 1997, p. 21 [in Russian].
7. Diamond J. *Ruzh'ya, Mikroby i Stal': Sud'by Chelovecheskogo Obshchestva* [Guns, Germs, and Steel: The Fates of Human Societies]. Moscow, AST, 2010 [in Russian].
8. Harrison L. *Kto Protsvetaet? Kak Kul'turnye Tsennosti Sposobstvuyut Uspekhu v Ekonomike i Politike* [Who Prospers: How Cultural Values Shape Economic and Political Success]. Moscow, New PH, 2008 [in Russian].
9. Lal D. *Neprednamerennye Posledstviya. Vliyanie Obespechennosti Faktorami Proizvodstva, Kul'tury i Politiki na Dolgosrochnye Ekonomicheskie Rezul'taty* [Unintended

Consequences: The Impact of Factor Endowments, Culture, and Politics on Long-run Economic Performance]. Moscow, IRISEN, 2007 [in Russian].

10. Fukuyama F. *Velikii Razryv* [The Great Disruption: Human Nature and the Reconstitution of Social Order]. Moscow, AST; AST MOSKVA, 2008 [in Russian].

11. Fukuyama F. *Doverie: Sotsial'nye Dobrodeteli i Put' k Prosvetaniyu* [Trust: The Social Virtues and the Creation of Prosperity]. Moscow, AST, 2004 [in Russian].

12. North D. *Ponimanie Protsessa Ekonomicheskikh Izmenenii* [Understanding the Process of Economic Change]. Moscow, PH of HSE, 2010 [in Russian].

13. McCloskey D. *Ritorika Ekonomicheskoi Teorii, v: Istoki: Sotsiokul'turnaya Sreda Ekonomicheskoi Deyatel'nosti i Ekonomicheskogo Poznaniya* [The Rhetoric of Economics, in: Origins: Socio-cultural Environment of Economic Activity and Economic Cognition]. Ya.I. Kuz'minov (Ed.). Moscow, PH of HSE, 2011, pp. 252–320 [in Russian].

14. Mises L. *Chelovecheskaya Deyatel'nost': Traktat po Ekonomicheskoi Teorii* [Human Activity: a Treatise on Economics]. Chelyabinsk, Sotsium, 2007 [in Russian].

15. Hayek F.A. *Pravo, Zakonodatel'stvo i Svoboda: Sovremennoe Ponimanie Liberal'nykh Printsipov Spravedlivosti i Politiki* [Law, Legislation and Liberty: A New Statement of the Liberal Principles of Justice and Political Economy]. Moscow, IRISEN, 2006 [in Russian].

16. Phelps E. *Massovoe Prosvetanie. Kak Nizovye Innovatsii Stali Istochnikom Rabochikh Mest, Novykh Vozmozhnostei i Izmenenii* [Mass Flourishing: How Grassroots Innovation Created Jobs, Challenge, and Change]. Moscow, PH of Gaidar Institute, Fund "Liberal Mission" 2015 [in Russian].

17. Reinert E.S. *Kak Bogatye Strany Stali Bogatymi, i Pochemu Bednye Strany Ostayutsya Bednymi* [How Rich Countries Got Rich ... and Why Poor Countries Stay Poor]. Moscow, PH of HSE, 2014 [in Russian].

18. Acemoglu D., Robinson J. *Pochemu Odni Strany Bogatye, a Drugie Bednye. Proiskhozhdenie Vlasti, Prosvetaniya i Nishchety* [Why Nations Fail: The Origins of Power, Prosperity, and Poverty]. Moscow, AST, 2016 [in Russian].

19. De Soto H. *Zagadka Kapitala. Pochemu Kapitalizm Torzhestvuet na Zapade i Terpit Porazhenie vo Vsem Ostal'nom Mire?* [The Mystery of Capital: Why Capitalism Triumphs in the West and Fails Everywhere Else]. Moscow, Olimp Biznes, 2004 [in Russian].

20. Balsewicz L., Rzońca A. *Zagadki Ekonomicheskogo Rosta: Dvizhushchie Sily i Krizisy – Sravnitel'nyi Analiz* [Mysteries of Economic Growth: Driving Forces and Crises – a Comparative Analysis]. A.V. Kuryaev (Ed.). Moscow, Mysl', 2012 [in Russian].

21. Alesina A., Giuliano P. *Kul'tura i instituty* [Culture and institutions]. *Voprosy Ekonomiki – Issues of Economics*, 2016, No. 11, pp. 24–56 [in Russian].

22. Zaostrovsev A. *Sovremennaya avstriiskaya shkola ob institutakh, problemakh razvitiya i roli ekonomista* [Modern Austrian school on institutions, development problems and the role of the economist]. *Voprosy Ekonomiki – Issues of Economics*, 2015, No. 7, pp. 73–86 [in Russian].

23. Danylyshyn B.M. *Taktyka evolyutsionizmu v suchasnomu ekonomichnomu rozvytku svitu (v aspekti Tre'toi ta Chetvertoi promyslovykh revolyutsii)* [The tactics of evolutionism in world's modern economic development (in the aspect of the Third and Fourth industrial revolutions)]. *Ekonomika Ukrainy – Economy of Ukraine*, 2016, No. 8, pp. 44–61 [in Ukrainian].

24. Avtonomov V. *Na kakie svoistva cheloveka mozhet operet'sya ekonomicheskii liberalizm?* [Which human qualities can economic liberalism be based on?]. *Voprosy Ekonomiki – Issues of Economics*, 2015, No. 8, pp. 5–24 [in Russian].

25. Chepurko G. *Kul'turna mental'nist' tsyvilizatsiinoho vyboru* [Cultural mentality of civilizational choice]. *Ukrains'ke suspil'stvo: monitoryng sotsial'nykh zmin. Zb. nauk. Prats' Instytutu sotsiologii NAN Ukrainy – Ukrainian society: monitoring of social changes. Coll. of Scientific Works of the Institute of Sociology of the NAS of Ukraine*, 2015, Iss. 2, pp. 31–39 [in Ukrainian].
26. Putnam R.D., Leonardi R., Nanetti R.Y. *Tvorennya Demokratii: Tradytsii Gromadyans'koi Aktyvnosti v Suchasni Italii* [Making Democracy Work: Civic Traditions in Modern Italy]. Kyiv, Osnovy, 2001, p. 34 [in Ukrainian].
27. Novikov V. *Sotsial'nyi kapital Ukrainy v tsyfrakh ta porivnyannyakh* [Social capital of Ukraine in figures and comparisons], available at: <http://www.pravda.com.ua/columns/2013/06/10/6991590/> [in Ukrainian].
28. Yudanov A., Pyrkina O., Bekker E. *O granitsakh nerazreshimosti “problemy bezbiletika”* [On the limits of unsolvability of the “free rider problem”]. *Voprosy Ekonomiki – Issues of Economics*, 2016, No. 11, pp. 57–75 [in Russian].
29. Urchik G.M., Samoliuk N.M. *Otsinyuvannya dyferentsiatsii dokhodiv naseleennya Ukrainy z urakhuvannyam ikh tin'ovoi komponenty* [Income differentiation of residents of Ukraine under conditions of shadow economy]. *Demografiya ta sotsial'na ekonomika – Demography and social economy*, 2016, No. 3, pp. 133–145 [in Ukrainian].
30. Michel de Montaigne. *Opyty. Kniga pervaya, glava XXI “O sile nashego voobrazheniya”* [Essays. Book the first, chapter XXI “Of the Force of Imagination”]. Moscow, Golos, 1992 [in Russian].

Стаття надійшла до редакції 22 березня 2017 р.
